

ХУДОЖНЬО-АРХІТЕКТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАПОЛЕОНА ОРДИ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII–XIX СТ.СТ.

Березіна І. В., кандидат архітектури, ст. викладач
кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
Кам'янець-Подільський національний університет

Анотація. Матеріал статті аналізує специфіку творчої діяльності Наполеона Орди у контексті становлення пам'яткоохоронної науки в Україні.

Ключові слова: пам'яткоохоронна наука, реставрація, зодчество, ведута, рисунок, літографія.

Аннотация. Березина И. В. Художественно-архитектурная деятельность Наполеона Орды в контексте развития памятниковоохранной науки в Украине в конце XVIII–XIX вв. Материал статьи анализирует специфику творческой деятельности Наполеона Орды в контексте становления памятниковоохранной науки в Украине.

Ключевые слова: памятниковоохранная наука, реставрация, зодчество, ведута, рисунок, литография.

Summary. Berezina I. V. Artistic-architectural activity of Napoleon Orda in the context of the development of monument-protection science in Ukraine at the end of XVIII–XIX centuries. The article analyses the specific character of Napoleon Orda's creative activity in the context of formation of monument-protection science in Ukraine.

Key words: monument-protection, restoration, architecture, veduta, drawing, lithography.

Постановка проблеми дослідження. Творчість Наполеона Орди, майстра архітектурного пейзажу, є вагомим складовим української історико-архітектурної науки, відкриває перспективи використання створених ним архітектурних образів давнини у пам'яткоохоронній та реставраційній сферах та введення досліджуваних матеріалів у регіонаознавство. Велетенський, дотепер

неоціненний, внесок митця в справу фіксації, і, як наслідок, візуального збереження автентичного архітектурного доробку кількох європейських країн спричинив включення імені художника до Списку пам'ятних дат, оголошених UNESCO на 2006–2007 рр., затвердженого на 33 сесії Генеральної конференції в Парижі у 2005 р. [8]. Генеральна конференція, розглянувши документ 33 С/12, включила святкування 200-річчя з дня народження Наполеона Орди у список пам'ятних дат людства.

Аналіз дослідницьких публікацій. Аналіз історичних і архітектурно-мистецтвознавчих джерел, що містять інформацію про різні аспекти творчої діяльності митця на теренах України, окреслив дві основних групи видань, які вирізняються характером і спрямованістю інформації. До першої з них можна віднести розвідки, що безпосередньо торкаються життя і творчого шляху художника. Друга демонструє широкий діапазон авторів, що користалися з окремих рисунків чи літографій Н. Орди в якості допоміжного ілюстративного матеріалу. Серйозною спробою синтетичного дослідження життєвого шляху та творчого доробку художника є монографічна стаття польського науковця М. Качановської. Будучи представником польської наукової спільноти, Качановська зосереджує увагу, в першу чергу, на об'єктах зодчества сучасних теренів Польщі, залишаючи поза увагою величезний доробок майстра, що ілюструє українські архітектурні течії. Питанням висвітлення загальних особливостей або окремих аспектів творчості Орди присвячені нариси та статті М. Вавжєвського, Р. Желіховського, М. Костриці, В. Кучеренка, С. Швець-Машкари, С. Юрченка, В. Глінника, В. Кіркевича, Т. Хржановського, Т. Добровольського, Н. Урсу, Г. Осетрової, А. Задорожнюка тощо. Крім безпосереднього дослідження життєвого шляху та художньої спадщини Наполеона Орди творчість митця так чи інакше проявилася крізь призму вторинних джерел. У своїх наукових дослідженнях до творчого доробку Н. Орди неодноразово зверталися архітектори, мистецтво знавці, дослідники різних напрямків історії, культури, архітектури та образотворчого мистецтва при вивченні широкого спектра питань. Це В. Ве черський, Д. Малаков, Н. Урсу, В. Прокопчук, Р. Афтаназі, А. Ролле, Л. Рідель та ін.

Метою даної статті є аналіз творчості Наполеона Орди у контексті розвитку пам'яткоохоронної науки в Україні наприкінці XVIII–XIX ст.

Стаття виконана за планом НДР КІНУ.

Виклад основного матеріалу. Кінець XVIII – початок XIX ст.ст. були часом великих політичних і соціальних змін і перетворень в Україні, спричинених в першу чергу новою геополітичною ситуацією у Центральній та Східній Європі. Наприкінці XVIII ст. перестала існувати Річ Посполита, до складу якої входила величезна частина українських земель аж до Дніпра [2, с. 16], внаслідок чого останні вступили у цілком нові політичні конфігурації. Після першого поділу Польщі (1772 р.) до складу Австрійської імперії увійшли Галичина, частина Волині і Поділля, а значить вже тоді почалося специфічне регіональне

формування територій, якими згодом пересувався Наполеон Орда. Після другого поділу Польщі (1793 р.) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля) [2, с. 17] – саме терени Правобережної України стали визначними в мистецькому доробку художника та надихнули його на впорядкування унікальної колекції візуальних образів зодчества давнини. Зацікавленість Орди автентичною архітектурою краю пояснюється об'єктивними причинами, що виникли в результаті історичних суспільно-політичних змін: кількість держав, до складу яких входили українські землі наприкінці XVIII ст., зменшилась з чотирьох до двох; кордон між Росією і Австрією був не лише географічно-політичним поняттям – він означав приналежність населення цих двох держав до двох різко відмінних суспільно-політичних систем, що зумовило специфічну архітектурну картину, зафіксовану митцем. Апогей творчої наснаги Н. Орди припав на другу половину XIX ст., тоді й закладалась оригінальність історичного досвіду та культурного забарвлення населення західноукраїнських земель та земель Середньо-Східної України, які так вразили художника. Незважаючи на те, що більшість української території опинилася у складі Російської імперії, до середини XIX ст. ця територія залишалася політично, економічно й етнічно незінтегрованою, перебуваючи під впливом різних соціально-культурних складових. Занурюючись у специфічне архітектурно-мистецьке середовище, Наполеон Орда працював не тільки як художник-фіксатор, а й як художник-регіоналіст, відчувши, що регіоналізм став одним із головних чинників історії України, залишаючись таким і сьогодні.

Наполеон Орда подорожував Правобережною Україною, а саме трьома губерніями: Київською (Київське генерал-губернаторство з центром у Києві), Подільською (губернський центр – Кам'янець-Подільський), Волинською (центр – Житомир) [3, с. 7], а також Східною Галичиною. Ситуація у царині архітектурно-реставраційної діяльності саме цих регіонів цікавить нас у контексті піднятих питань.

Дослідження пам'яток зодчества та образотворчого мистецтва XIX ст. було пов'язане з бурхливим розвитком науки, особливо гуманітарних дисциплін: історії, археології, філософії, етнографії. Зацікавленість вітчизняною художньою культурою виникла досить рано, хоча лише в XIX ст. пам'ятки зодчества і мистецтва України (насамперед церковні) стали предметом спеціальних наукових досліджень. Попри те, що теорія художніх середовищ розквітла у другій половині XIX ст., її зародки можна було спостерігати вже наприкінці XVIII ст. Всі починання та новітні впровадження представників даних середовищ свідчили про залежність ідей та ідеалів, що виникали, від життя. В європейському будівництві першої половини XIX ст. вплив нових уявлень реалізувався головним чином у зусиллях протистояти стилевим мистецьким течіям, всевладно пануючим упродовж двох попередніх століть. У цьому змаганні архітектори і художники не віднайшли великий стиль, яким у XIX

столітті можна було би пишатися як якісно новим доробком. Постає тільки розмаїті напрямки, що були покликані відкривати і воскрешати, або наслідувати чи комбінувати в зодчестві те, що залишило минуле. Спостерігається звернення по черзі або одночасно до всіх первинних, класичних (в широкому розумінні), але вже вичерпаних на той час джерел натхнення: шукання зразків і форм у Греції, Римі, у ініціаторів і майстрів Відродження, нарешті у готиці. Були підняті зусилля з вивчення афінських і помпейських руїн, з дослідження й оживлення середньовічних храмів. До найвидатніших представників цього реставраційно-археологічного періоду можна залічити К. Ф. Шинкеля (1781–1841), який звів у Берліні театр, споруду академії будівництва, сторожу вежу etc.; Лео фон Кленце (1787–1864), творця гліптотеки, пінакотеки та пропілей в Мюнхені, а також Ермітажу в Санкт-Петербурзі; Ежена Віолле ле Дюка (1814–1878), знаменитого реставратора Нотр Дам де Парі etc [4, с. 4].

Досліджуючи архітектурну спадщину України, маловивчені проблеми української архітектурної історії та містобудування, М.Дьомін зазначає, що вітчизняне будівництво прямувало за західноєвропейським трішки спізненим кроком. Звернення до першозразків як протест проти псевдобароко та псевдокласицизму видавалося хибною ідеєю, але водночас це спричинило пожвавлення інтересу до великих стилів і видатних творів архітектури та, як наслідок, до активної реставраційної діяльності. Цей рух потягнув за собою велику кількість розвідок в галузі архітектури, пошуків мотивів і першоджерел того чи іншого стилю. З'явилися зодчі, які не наслідували всліпу старі форми, лише перепрацьовували архітектурні форми старовини і ставили їх на службу новому часу. Для того, щоби процес перетворення був поставлений на професійно високий рівень, виникла необхідність глибокого усвідомлення величезного архітектурного доробку попередніх століть. Можна сміливо стверджувати, що подорожування митців з метою фіксації пам'яток зодчества (на зразок того, що робив Н. Орда) – це не данина тодішній моді, не повальне захоплення черговою ідеєю, але нагальна потреба пізнання досвіду попередніх поколінь митців, спроба зрозуміти сутність творчого процесу взагалі, без прив'язки до будь-якого великого стилю.

Перші спроби охарактеризувати вітчизняну архітектурну спадщину були зроблені на зламі XVIII–XIX ст.ст. у царині краєзнавства, що розвивалося двома напрямками. Мандрівники-краєзнавці складали докладні описи міст, містечок, окремих об'єктів масткового, культового, оборонного зодчества; місцеві історики та краєзнавці також збирали фактологічний матеріал про планувальну організацію та забудову окремих населених пунктів, видатних пам'яток зодчества тощо. У другій половині XIX ст. спостерігалися істотні зміни в архітектурно-реставраційній практиці. Замість орієнтованих на античність академічних форм ампіру офіційно насаджуються і набувають поширення так звані візантійсько-російські форми. У світлі останнього активізувалися археологічні дослідження древнього Києва та давньоруських пам'яток. Вони

проводилися створенням у 1835 р. “Тимчасовим комітетом для розшуків стародавностей”, а з 1846 р. – Археографічною комісією, у діяльності якої безпосередню участь брав Т. Г. Шевченко, який зробив чимало малюнків старовинних споруд [4, с. 5]. Характерно, що Шевченко працював у новому руслі зацікавленості минулим, зокрема пам’ятками національної культури. У другій половині XIX ст. зберігаються і посилюються тенденції накопичення фактичних матеріалів в археологічних і краєзнавчих працях. Важливо, що такі праці виконувалися не тільки істориками чи аматорами, а із залученням архітекторів, що зробило давнє зодчество актуальним у тогочасному суспільстві. Такі тенденції не могли пройти повз уваги Н. Орди, який знаходився у самій гущі європейських, зокрема українських культурних подій.

Значний відсоток зафіксованих Ордою об’єктів зодчества представлений забудовами класичного стилю. Цей факт має об’єктивне пояснення. Архітектурою та містобудуванням у Російській імперії XIX ст., до складу якої входили Подільська, Волинська та Київська губернії, що становлять інтерес у рамках даного наукового дослідження, відало Міністерство Внутрішніх Справ. Йому підпорядковувався ряд закладів, що займалися складанням та розглядом генеральних планів, а також планів окремих будівель: Технічно-будівельний комітет, Департамент державного господарства та громадських будівель, Департамент виконавчої поліції та ін. До цієї системи входив і навчальний заклад – Будівельне училище (з 1882 р. – Інститут цивільних інженерів) у м. Санкт-Петербурзі, який готував архітекторів для всієї Російської імперії. Власних архітекторів мали лише Санкт-Петербург і Москва та губернські міста (у рамках даного дослідження – Київ, Кам’янець-Подільський, Житомир). У зв’язку з цим для високоякісного масового будівництва та створення регулярної забудови міст використовувалися типові проекти адміністративних, житлових і господарських споруд. Протягом 1809–1812 рр. у Санкт-Петербурзі були видані альбоми під загальною назвою “Зібрання фасадів, апробованих його імператорською величністю для приватних будівель в містах Російської імперії”. Ці альбоми містили більше 200 видів фасадів житлових, господарських, торгівельних та інших типів будівель у стилі класицизму, а також біля 70 зразків огорож і воріт. Згідно з урядовим указом “Про будівництво будинків в містах із затвердженими фасадами” дозволялося зводити приватні будівлі лише за проектами, що знаходилися в альбомах. Авторами проектів споруд вказаного урядового указу, які набирали юридичної чинності 31 грудня 1809 р., вважаються А. Захаров, А. Руску, В. Гесте і В. Стасов [5, с. 264–265]. В провінційних містах губерній “Зібрання фасадів...” використовувалось міськими архітекторами до 70-х рр. XIX ст., внаслідок чого архітектурний стиль класицизму затримався в провінціях дещо довше, ніж у великих містах, що і віддзеркалено творчістю Н. Орди, оскільки саме класичний стиль забудови переважно представлений художником у створених ним архітектурних краєвидах. З кінця 1850-х рр. у зв’язку із зростанням міського будівництва, функції архітектурного будівельного контролю перейшли

до представників міської влади. Відтоді, особливо в повітових містах губерній, почалося індивідуальне проектування, без використання “зразкових” фасадів [5, с. 265–266].

Наполеон Орда, подорожуючи губерніями Російської імперії, фіксував переважно масткове зодчество, об’єкти якого були збудовані задовго до останнього розподілу Польщі. Тому складається строката картина зображених художником архітектурних забудов: споруди, зведені в епоху пізнього Середньовіччя, Ренесансу, барокової культури на європейських теренах і споруди, збудовані наприкінці XVIII–XIX ст.ст. у стилі класицизм. Оскільки пам’яткоохоронні процеси XIX ст. торкалися в першу чергу об’єктів античного та середньовічного зодчества, а архітектура пізніших мистецьких стилів і напрямків залишалась в тіні, Орда, спостерігаючи за вищезазначеними процесами, розумів необхідність документальної фіксації унікальних, сучасних йому, архітектурних зразків. Такі візуальні образи повинні були формуватися паралельно появі перших теоретичних трактатів щодо стану архітектурно-реставраційної діяльності на території краю. Варто констатувати, що майже до початку 80-х років XIX ст. в авангарді досліджень історії та культури Правобережної України знаходилися польські історики та краєзнавці. Знавець історії Правобережної України, подолянин, представник відомої магнатської родини в Україні граф Ян Потоцький (1761–1815) підготував і видрукував французькою мовою на початку XIX ст. для потреб царського уряду й науковців книги “Стародавня історія Волинської губернії” (1805), яка 1829 року була перевидана російською мовою, і “Стародавня історія Подільської губернії” (1805). Винятковість цих видань полягає в тому, що автор, чи не єдиний у польській історіографії того часу, розглядав ці регіони як східнослов’янські землі, які мали історичну спільність з народами України і не ідеалізував панування тут Литви та Речі Посполитої. Оглядаючи минулі часи на Правобережній Україні, автор уперше в існуючій літературі спробував систематизувати й проаналізувати археологічні пам’ятки та інші старожитності як джерело вивчення, подати схематичну історію первісної доби та середньовіччя й науково її осмислити [1, с. 9]. Продовжив закладати фундамент вивчення регіональної історії України на прикладі Поділля XIX ст. кам’янець-подільський ксьондз, педагог та історик Вавжинець (Лаврентій) Марчинський (1779–1845). Йому належить фундаментальна тритомна праця, видана польською мовою власним коштом у Вільно (м. Вільнюс) у 1820–1823 рр. під назвою “Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії”. Автор видання здійснив спробу вперше систематизувати географію, топографію, історію краю [1, с. 9–10]. Творчість відомого польського письменника, історика, археографа, видавця і мецената Олександра Пшездецького також була пов’язана з Правобережною Україною. У 1839–1840 рр. він здійснив науково-етнографічне подорож Київщиною, Волиню та Поділлям, вивчаючи історію, побут, звичаї, традиції українців і поляків, збираючи документи, опрацьовуючи матеріали державних і приватних

архівів відомих у Правобережній Україні магнатських родин Потоцьких, Любомирських, Сангушків, Олізарів тощо [1, с. 10]. Саме ці прізвища фігурують у змальованих й описаних Наполеоном Ордою маєтках і палацах. Докладність історичних даних про родовід вищезгаданих магнатських сімей, подана художником, нашою думкою, що Орда, як і Пшездецький, вивчав приватні архіви господарів, працюючи, таким чином, як краєзнавець, історик і художник одночасно. Цікавим є той факт, що і Пшездецький, і Орда підтримували дружні відносини з відомим польським письменником Ю. Крашевським, який певний час мешкав на Волині. Крашевський захоплювався глобальністю мистецького доробку Орди, схвалював бажання митця поповнити колекцію образів давнього зодчества; саме Крашевський порадив Пшездецькому здійснити видання за матеріалами подорожі двотомної праці польською мовою “Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу” (Вільно, 1840–1841) [9].

Отже, спостерігаємо, що Наполеон Орда не просто подорожував, ретельно фіксуючи об’єкти європейського зодчества; він перебував у тісному контакті з відомими діячами культури, історії та мистецтва XIX ст., а також був занурений у передові ідеї свого часу. Тому й оборонна архітектура Правобережної України періоду середньовіччя зацікавила Н. Орду не випадково. Наряду з античним середньовічне зодчество почало привертати увагу науковців XIX ст. Так, відомий польський вчений-україніст, один з керівників Варшавської наукової історичної школи Олександр Яблоновський (1829–1913) докладно описав фортеці й оборонні укріплення Правобережної України в четвертому томі під назвою “Волинь, Поділля, Русь Червона” 22-томного документального видання, упорядкованого спільно з А. Павинським, “Джерела історичні. Польща XVI ст. в огляді географічно-статистичному” (1875–1897, 1903) [1, с. 10].

Скрупально фіксуючи об’єкти вітчизняного зодчества та історично обґрунтовуючи історію виникнення останніх, Наполеон Орда став предтечею величезної роботи з обґрунтування самобутності та своєрідності культури українського народу, яку виконали науковці-україністи в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме тоді українська архітектурна спадщина вперше постала в історичних студіях про об’єкти зодчества краю [6, с. 114]. Свідчення тому – створення та робота Історичного товариства Нестора-літописця, археологічних з’їздів, на яких створювалися спеціальні програми вивчення монументальної спадщини регіонів. Наприклад, XI археологічний з’їзд був присвячений вивченню минулого Волині та сусідніх з нею територій – Хомської Русі (Забужжя) й півдня Гродненської губернії, які у XII–XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. В. Антонович, ініціатор даної тематики, запропонував глибоке дослідження зодчества княжої й литовської доби регіону, зокрема церковних пам’яток Володимира-Волинського, Овруча та інших міст, замків у Луцьку, Острозі, Кременці [6, с. 114–115]. Подорожуючи Волиню, Орда звернув увагу саме на ці архітектурні об’єкти, документально

й топографічно точно відтворивши специфічну забудову вищезазначених замків. Дослідження пам'яток оборонного будівництва України – замків і фортець пізнього середньовіччя – привертало увагу наукових дослідників XIX ст. Зустрічаємо в Н. Орди зображення численних подільських замків, інколи руїн, що залишилися на місці оборонних споруд.

У другій половині XIX ст. в Україні, як і в інших країнах Європи, відбувався процес становлення мистецтвознавства, архітектурознавства як напрямку історичної науки. Можливо цим пояснюється той факт, що в творчості Наполеона Орди потяг до вивчення архітектури та історії виступав утандемі.

Крім територій Правобережної України (Київської, Волинської, Подільської губерній) художник подорожував Галичиною, фрагментарно (в рамках останньої) – теренами сучасної України. Після приєднання до Австрійської монархії край втягнувся у процеси перебудови та перепланування. У 1785 р. було створено Галицьку Дирекцію Архітектури – проектно-будівельну організацію, завданням якої було керувати, координувати й контролювати розгорнутими по Галичині реконструкційними та будівельними роботами. Як свідчать дослідження С. Король традицій мистецтва ведуть у львівських топографічних краєвидах, протягом 1772–1820 рр. у Львові було повністю розібрано кам'яні міські мури, землею з валів засипано прилеглі до них рови, частину звільненої території віддано під забудову, решту – використано для закладення бульварів та скверів. У результаті цих реконструкцій посилились взаємні контакти історичного центру міста з чисельними передмістями, які, зрештою, об'єднались у логічну цілість [7, с. 44–45]. Такі будівельно-реконструктивні процеси у Львові та інших галицьких містах і містечках надали останнім сучасного на той момент вигляду. Для проведення такого рівня робіт було задіяно велику кількість архітекторів та інженерно-будівельних кадрів. На рівні з ними активно працювали художники-ведутисти, до числа яких належав і Наполеон Орда. І якщо на територіях Правобережної України митець прагнув зафіксувати та зберегти таким чином об'єкти зодчества, які приваблювали художника своєю історичною цінністю, які стояли в руїнах або могли опинитись у небезпеці в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин, то на теренах Галичини важливо було зафіксувати споруди на певних етапах змін їх архітектурного обличчя; документально віддзеркалити в рисунках, а пізніше – у літографіях знакові старі (храми, замки) та нову забудову (адміністративні об'єкти, військові, господарські та фінансові будови).

Висновки. Таким чином, можна зробити висновки, що стан історико-архітектурних досліджень в Україні наприкінці XVIII–XIX ст.ст. активно сприяв розвитку зацікавленості оригінальною давньою архітектурою, народженню специфічної формації митців – художників-регіоналістів, занурених у вітчизняну художню культуру. Ця ситуація спричинила появу великої кількості розвідок у галузі архітектури, пошуків ідей, мотивів і першоджерел. Безумовно, подорожування митців з метою фіксації пам'яток зодчества – це не просто

данина тодішній моді, не лише бажання популяризації власної творчості, але об'єктивна необхідність вивчення досвіду й традиції попередніх поколінь митців, спроба зрозуміти сутність творчого процесу взагалі. Розвиток історико-архітектурної науки значно поживався завдяки становленню охоронної та реставраційної діяльності на українських землях. Такий бінарний процес теоретичного й практичного прогресу зумовив актуальність збереження розмаїтої архітектурної картини краю. Однією з ефективних форм такого збереження і стала візуальна фіксація об'єктів зодчества, які ілюстрували архітектурно-мистецькі течії багатьох століть. Перебуваючи в апогеї творчої наснаги, Наполеон Орда знайшов свою нішу в реалізації провідної культурної ідеї епохи і, спостерігаючи за вищезазначеними процесами, безперечно розумів необхідність документальної фіксації унікальних архітектурних зразків. Художник став активним творцем архітектурних сторінок в історії європейської, зокрема української культури та водночас – предтечею величезної роботи з обґрунтування самобутності та своєрідності культури українських теренів, яку пізніше виконали науковці-україністи в другій половині XIX – на початку XX ст.ст.

Примітки:

1. Баженов Л. В. Місто Кам'янець-Подільський у дослідженнях українських і зарубіжних істориків XIX – початку XXI ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: Збірник наукових праць за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції “Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків” (14–15 травня 2005 р.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – С. 9–14.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
3. Дрібниця В. О., Ресент О. П. Історія України: Навчальний посібник для 9-го класу. – К.: Фаренгейт, 2000. – 336 с.
4. Дьомін М. Проблеми дослідження архітектурної спадщини України // Архітектурна спадщина України: Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування. – Київ, 1994. – С. 5–10.
5. Задорожнюк А. Б. Подільські архітектори XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Огіюм, 2004. – Т. 4. – С. 264–270.
6. Ковпаненко Н. Г. Архітектурно-мистецька спадщина України в працях визначних учених другої половини XIX – початку XX ст.: Український історичний журнал. – НАН України, 2005. – № 6 (465). – С. 112–128.
7. Король С. Традиції ведучи у львівських топографічних краєвидах // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Збірник наукових праць за редакцією Даниленка В. Я. – Харків: ХДАДМ, 2005. – № 1. – Ч. II. – С. 42–51.
8. Список пам'ятних дат, оголошених ЮНЕСКО на 2006–2007 роки, затверджений на 33 сесії Генеральної конференції. – 33 С/12. – Оригінал: французький. – Париж, 6 жовтня 2005. – 31 с.
9. Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1840–1841. – Т. 1–2.

Надійшла до редакції 4.03.2008